

**АКТУАЛІЗАЦІЯ «РЕПРЕСОВАНИХ» УКРАЇНСЬКИХ ТЕРМІНІВ
(НА МАТЕРІАЛІ «СЛОВНИКА ЧУЖОМОВНИХ СЛІВ І ТЕРМІНІВ»
ПАВЛА ШТЕПИ)**

**THE ACTUALIZATION OF «REPRESSED» UKRAINIAN TERMS
(BASED ON THE MATERIALS OF PAVLO SHTEPA'S
“DICTIONARY OF FOREIGN WORDS AND TERMS”)**

Овсейчик С.В.,

orcid.org/0000-0001-7156-8929

кандидат філологічних наук,

асистент кафедри стилістики та мовної комунікації

Навчально-наукового інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті запропоновано аналіз українських термінів, зафіксованих у «Словнику чужомовних слів і термінів» Павла Штепи. Вибір словника зумовлений тим, що у ньому представлено питому українські терміни та їхні варіанти, якими вони могли б бути, якби не політика радянської влади. Відомо, що тогочасні терміни вводилися в національні мови, зокрема й в українську, через посередництво російської мови, без урахування їхніх локальних мовних особливостей. Усі напрацювання українських мовознавців 1920-х років у царині термінотворення визнавалися штучними та націоналістичними, відповідно всю термінологію, створену на питому українській основі, було вилучено зі словників та з ужитку, замість неї нормативними ставали лексичні одиниці спільного лексичного фонду – терміни, перенесені з російської мови або створені за зразками російських.

У статті наголошується на необхідності перегляду «репресованих» українських термінів, вказується на потребу осмислення та поширення вмотивованих термінів в академічних, науково-навчальних установах з метою засвоєння українськими вченими категорійно-понятійного апарату науки через питому українську термінологію. Автор актуалізує важливість перегляду наявних в українській мові термінів, окреслює перспективи повернення тих галузевих одиниць, що відповідають міжнародним термінологічним вимогам та затребувані сучасним українським науковим дискурсом. У роботі описано, за яких умов заміна запозичених термінів на власне українські відповідники є доцільною, а коли слід надавати перевагу запозиченим термінам, що вже вкорінилися в сучасній українській літературній мові і є зручним засобом наукової комунікації. Результати дослідження містять практичні рекомендації щодо введення та використання «репресованих» радянською владою українських термінів, засвідчують важливість майбутніх досліджень у цій сфері.

Ключові слова: термін, «репресований» термін, українська термінологія, Павло Штепа, «Словник чужомовних слів і термінів».

The article offers an analysis of Ukrainian terms fixed in Pavlo Shtepa's "Dictionary of foreign words and terms". The choice of the dictionary is due to the fact that it presents specific Ukrainian terms, those variants of them that they could have been if not for the policy of the Soviet regime. It is known that the terms of that time were introduced into national languages, including Ukrainian, in Russian pronunciation, without adaptation to their local linguistic features. All the achievements of Ukrainian linguists of the 1920s in the field of terminology were recognized as artificial and nationalistic, respectively, all the terminology created on a specific Ukrainian basis was removed from dictionaries and out of use, instead of it lexical units of a common lexical fund became normative – terms transferred from the Russian language.

Considering the issue of ideological influence on the semantics of linguistic units, the author of the article emphasizes the need to return the withdrawn terms, disseminate them in academic, scientific and educational institutions in order for Ukrainian scientists to assimilate the categorical apparatus of a particular science through specific Ukrainian terminology. The author actualizes the importance of revising the terms available in the Ukrainian language and the prospects for the return of those branch units which meet international terminological requirements and are in demand by modern Ukrainian scientific discourse. The paper describes under what conditions the replacement of borrowed terms with the actual Ukrainian equivalents is appropriate, and when it is necessary to give preference to borrowed terms that are already rooted in the Ukrainian language, and are a convenient means of scientific communication. The results of the study contain practical recommendations for the introduction and use of the Ukrainian terms seized by the Soviet authorities, confirm the importance of future research in this area.

Key words: term, "repressed" term, Ukrainian terminology, Pavlo Shtepa, "Dictionary of foreign words and terms".

Постановка проблеми. Зміни в суспільному житті спричинили кількісні та якісні зрушення й у словниковому складі української мови, зокрема і на рівні спеціальних метамов, що зазнали ідеологічного впливу за радянської доби. Важливою тенденцією розвитку сучасної укра-

їнської термінографії є деідеологізація галузевих термінів, відновлення та уточнення питомих термінологічних одиниць, що відповідають міжнародним термінологічним стандартам та затребувані українським науковим дискурсом. А зважаючи на те, що в українській науковій мові існує

значна кількість запозичених термінів, що цілком закономірно, додаткового опрацювання потребує питання, за яких умов заміна на власне українські відповідники є доцільною, а коли слід залишити запозичені терміни, що мають тривалу практику використання в українській науковій мові.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Дослідженню «репресованих» українських термінів присвячені праці Л. Масенко, В. Кубайчука, О. Демської-Кульчицької (2005), О. Тулузакової (2008), І. Ренчки (2018), О. Литвин (2021) та інших науковців. Вказані наукові праці склали необхідне підґрунтя для подальшого вивчення «репресованих» термінів з метою уточненню їхнього значення та визначення можливості/неможливості їхнього використання в сучасній українській науковій мові.

Постановка завдання. Наше дослідження актуалізує питання перегляду «репресованих» українських термінів, що зазнали ідеологічного впливу за радянської доби. Під «репресованими» термінами розуміємо терміни, що були вилучені або змінені за моделями термінів російської мови у 30–50-х рр. XX ст. **Матеріалом** дослідження є терміни, зафіксовані у «Словнику чужомовних слів і термінів» Павла Штепи (Монреаль, 1977). Під час аналізу було застосовано описово-аналітичний та зіставний методи, відповідно до яких узагальнено спостереження аналізованого лексикографічного матеріалу.

Виклад основного матеріалу. Відзначимо, що в 20-ті роки XX ст. сформувався вільний простір функціонування української літературної мови, зокрема й для її функціонального різновиду – наукової мови. У цей час було укладено термінологічні словники різних галузей знань, при цьому «йшлося не тільки про створення відповідної технічної літератури українською мовою, а на порядку денному стояла підтримка пориву широких народних мас до української мови і культури» [3, с. 4]. Так, у цей час виходить «Словник математичної термінології (проект) Ф. Калиновича, «Словник технічної термінології. Комунальне господарство (проект)» К. Туркала та В. Фаворського, «Словник технічної номенклатури. Мануфактурні виробництва (проект)» Ф. Лоханька, «Російсько-український словник військової термінології» С. та О. Якубські, «Словник природничої термінології» Х. Полонського та ін.

Звичайно, не всі тогочасні «народні» терміни були мотивованими і могли претендувати на подальшу кодифікацію (багато словників мали позначку «проект»), але вони створювали необ-

хідні передумови для функціонування української наукової мови.

Творення українських термінів на засадах народної мови тривало до 30-х років XX ст., після чого розпочалися репресії на питоми українські терміни, коли «вилучалися українські терміни не на науковій, а на політичній основі. За цих обставин напрям розвитку наукової мови народів СРСР був вимушено російськовекторним, у зв'язку з чим підлягав «інтернаціоналізації» (тобто перевага надавалася запозиченому терміну – як правило, з російської мови або за її посередництва) [1, с. 66]. У зв'язку з тоталітарною специфікою совєтської політичної комунікації, а також зросійщенням, що його проводили під гаслом «інтернаціонального зближення мов», сталася значна деформація української мови. Наприклад, у «Практичному словнику синонімів української мови» Святослава Караванського позначки «радянїзм» і «совєтизм» застосовано приблизно до тисячі лексичних, правописних і лексико-граматичних явищ, що виникли в українській мові після 1933 року: росіянізмів, кальок, лексем зі зміненим граматичним значенням [4, с. 18].

Як бачимо, позитивні зрушення у сфері української термінологічної діяльності тривали недовго, 30–50-ті роки відзначилися боротьбою з «націоналістичними проявами», і філологів звинувачували в народництві й націоналізмі. Це призвело до нищення української наукової термінології, призупиненню термінографічної роботи [5, с. 30]. Так, у тогочасних термінологічних словниках простежується калькування російських термінів; усунення в словникових статтях поширених українських термінів; позначення великої кількості питоми українських термінів ремаркою «застаріле». Масштаби нищення засвідчує великий обсяг бюлетенів, що публікували списки скалькованих термінів, впроваджених замість вилучених. Конкретні вказівки на кількість «виправлених» термінів містять і деякі передмови до бюлетенів [8, с. 10]. Наприклад, у передмові до «Виробничого термінологічного бюлетеня» (Київ, 1935) зазначалось, що «Словник виробничої термінології» (Харків, 1935) «мав в собі приблизно 40–50% слів (гнізд), які треба було переробити і виправити, щоб знищити в ньому шкідницьку виробничу термінологію» [2, с. 5–6].

Критичний стан термінологічної справи в УРСР спричинив спроби опрацювання термінології в еміграції. За межами України представники діаспори організовують у Берліні словниковий відділ Українського Наукового Інституту. З 1936 року під його опікою науковці зайнялися

систематичним збиранням і виписуванням лексичного матеріалу для великого словника української мови, що дозволило видати цілу низку словників. Таким чином, 1943 року на вимогу часу було укладено «Українсько-німецький словник» З. Кузелі та Я. Рудницького, який включав оновлену термінологію. У роботі активно використовувалися словники та мовознавча література, створена під час «золотої доби». 1943 року відбулась публікація «Німецько-українського технічного словника» І. Жуковського й З. Кузелі [5, с. 31–32]. На жаль, більшість цих матеріалів було втрачено через воєнні дії, але роботу науковців діаспори продовжили інші діячі, зокрема А. Вовк та П. Штепа.

Нас зацікавив «Словник чужомовних слів і термінів» Павла Штепи (Монреаль, 1977). Важливо підкреслити, що сам автор не був філологом за фахом, але відчував необхідність в поширенні та збереженні української мови. Пройшовши бойову школу у підпільних революційно-націоналістичних організаціях у міжвоєнну добу, П. Штепа як науковець і мислитель створив свою оригінальну етнологічну і культурологічну концепцію в післявоєнний час.

Як писали видавці першого словника П. Штепи, «захопивши багатющу українську землю, Польща та Московщина мали чим купити українську провідну верству за ціну її спольщення та змосковщення. Український нарід лишився без провідної верстви. Але української мови та культури ніхто не зміг знищити, бо українське село заховало і донесло аж до 1933 року українську культуру і мову чистою, не змосковщеною, не спольщеною. А та мова не була напівдикунською, придатною лише задля «мужицької, хлопської» мови, як думають наші невігласи. По 1917 році українські науковці знаходили в українських селах казково величезне культурне і мовне багатство. З того багатства вони вибирали щироукраїнські відповідники до чужослів. В українській науці панував аж до 1933 року мовний пуризм, с.т. національна чистота мови. Частину того національного мовного багатства вони увічнили у словниках. По 1933 році Московщина ті словники попала, а авторів постріляла» [7, с. 3]. Видавці (І. Гладун та сини) наголошували, що «Словник чужослів. Знахідки» (Торонто, 1976), а потім і «Словник чужомовних слів і термінів» (Монреаль, 1977) стали «великою спробою (малу пробував О.Партицький 1867 року)» подати українські відповідники до чужослів [7, с. 4]. Проте, очевидно, що реєстр словника потребує перегляду та уточнення, відповідно до норм сучасної української літературної мови.

Як засвідчує проведений аналіз, у «Словнику чужомовних слів і термінів» (Монреаль, 1977) представлено пари термінів, в яких питомо українські еквіваленти є вмотивованими та логічними, а деякі з них вже зафіксовані в сучасних галузевих словниках, пор.: *афазія* → *мововтрата* [СЧТ, с. 22]; *верф* → *корабельня* [СЧТ, с. 51]; *вето* → *заборона* [СЧТ, с. 52]; *дамба* → *запруда* [СЧТ, с. 111]; *канонічний* → *церковноправний* [СЧТ, с. 193]; *гіпнологія* → *конезнаство* [СЧТ, с. 90]; *ветеринар* → *тваринолікар* [СЧТ, с. 52]; *варваризм* → *чужослово* [СЧТ, с. 48]; *ботаніка* → *рослинознаство* [СЧТ, с. 39]; *газопровід* → *газотяз* [СЧТ, с. 83]; *гедонізм* → *життєнасолода, споживацтво* [СЧТ, с. 85]; *гласність* → *прилюдність* [СЧТ, с. 92]; *мікологія* → *грибознаство* [СЧТ, с. 259]; *мікстура* → *лікосуміш* [СЧТ, с. 259]; *міопія (мед.)* → *короткозорість* [СЧТ, с. 260]; *міозит (мед.)* → *м'язезапал (м'язезапалення)* [СЧТ, с. 260]; *міологія (мед.)* → *м'язезнаство* [СЧТ, с. 260] та ін.

Разом з тим, в аналізованому словнику зафіксовано терміни, які, на нашу думку, потребують не лише уточнення, а й певної аргументації щодо доцільності/недоцільності їхнього повернення в сучасну українську наукову мову. Пор.: *біологія* → *природознаство* [СЧТ, с. 34] (автор пропонує термін *біологія* замінити на *природознаство*, що, на нашу думку, є недоцільним, оскільки сьогодні ці терміни існують паралельно, і *природознаство* включає в себе знання не лише з біології, а й хімії, екології, географії та ін.; *гематурія* → *кров у сечі* [СЧТ, с. 86] (пропонується замінити інтернаціональний термін на словосполучення, що, на нашу думку, не є виправданим, оскільки порушується одна з вимог до терміна – точність та стислість, також така модель є малопродуктивною для творення складених українських термінів); *готичний* → *гостролучний* [СЧТ, с. 103] (якщо зважати, що прикметник *готичний* змінюємо на *гостролучний*, тоді термін на позначення стилю має звучати як *гостролуччя*, що сприймається двозначно, оскільки викликає асоціації з чимось гострим, і це не обов'язково архітектурний стиль, хоча, якщо врахувати, що в українській мові є термін *середньовіччя*, то, можливо, потрібен лише час для того, щоб фахівці звикли до використання цієї форми); *букініст* → *книгар* [СЧТ, с. 44] (перший термін має чітку дефініцію – «торговець старими і рідкісними, старовинними книжками» [СУМ, I, 252], а *книгар* визначається як «людина, що працює з книгами загалом», або навіть може вживатися у значенні «бібліотекар» [СУМ, IV, 196]); *валюта* → *чужігроші* [СЧТ, с.

48] (на нашу думку, укр. відповідник є доволі маркованою одиницею, також тут використовується лексико-синтаксичний спосіб, який є малопродуктивним для творення термінів в українській мові); *вентилятор* → *вітрячок*, *вітрогінка* [СЧТ, с. 50] (по-перше, у цій парі представлена варіантність питомих українських термінів, по-друге, йдеться про використання емоційно маркованих суфіксів; по-третє, якщо говорити про форму *вітрячок*, то може виникати асоціація з вітряним млином, що є неприйнятним для терміна, який має бути однозначним та системним у своїй терміносистемі); *бемоль* → *понижка* [СЧТ, с. 30] (семантично заміна запозиченого музичного терміна є вмотивованою, оскільки *бемоль* – «знак зниження ноти на півтону» [СУМ, I, 156], але сама форма терміна викликає застереження щодо словотвірної моделі, стандартизація такого терміна може бути доволі умовною); *галактика* → *мряковина* [СЧТ, с. 83]; (в одинадцятитомному «Словнику української мови» є обидва слова, і якщо *галактика* подається як «космічна система, що складається із зірок, зоряних скупчень, пилових і газових туманностей, розсіяного газу і пилу» [СУМ, II, 18], то *мряковина* визначається як «те саме, що імла; туман» [СУМ, IV, 817], з ремаркою *розм.*, що свідчить про часткову семантичну тотожність понять і різні сфери використання); *генетика* → *спадкознавство* [СЧТ, с. 87] (часткова семантична відповідність, оскільки *генетика* – «наука про спадковість і мінливість організмів» [СУМ, II, 50], а форма українського терміна більше апелює до спадку, а не спадковості, що викликає сумніви щодо доцільності заміни); *манікюр* → *рукодогляд* [СЧТ, с. 248] (український відповідник є доволі нормативним, але означає догляд за руками в цілому, а *манікюр* – «чищення та полірування

нігтів на руках» [СУМ, IV, 621], часткова відповідність) та ін.

Зазначимо, що в «Словнику чужомовних слів і термінів» (Монреаль, 1977) представлені цілі словотвірні ряди, пор.: *бронх* (анат.) – *дишка*; *бронхіт* (мед.) – *бухика*, *дишиця*, *кашлюк*; *бронхобленорія* (мед.) – *дишкогнитотеча*; *бронхопневмонія* (мед.) – *дишколегенія*; *бронхорея* (мед.) – *дишкотеча*; *бронхостеноза* (мед.) – *дишкозвуз*; *бронхотомія* (мед.) – *дишкорозтин* [СЧТ, с. 42]. На нашу думку, наявність похідних терміна – це одна з основних ознак терміна як мовного знака, проте наведені форми викликають чимало застережень, зокрема, форма *бронхіт*, що представлена кількома варіантами, серед яких термін *кашлюк*, який сьогодні визначається як окреме поняття («затяжний бронхіт»), тому така заміна видається сумнівною, і сам компонент *дишко* має форму розмовного, а не наукового дискурсу. Або: *бюрократ* – *каламарник*, *проволікач*, *тягун*; *бюрократизм* – *канцелярищина*, *урядовищина*; *бюрократія* – *урядовецтво* [СЧТ, с. 46] (спостерігається варіантність форм, які, до того ж, є доволі маркованими порівняно з іншомовними термінами).

Висновки. Як засвідчує проведений аналіз, чимало термінів з реєстру словника П. Штепи формально чи змістовно не відповідають нормам сучасної української наукової мови, але є питомими українськими термінами, які, за певного редагування, можуть бути введені до сучасних галузевих словників. Робота з «репресованими» термінами є на часі, вона потребує виваженого та аргументованого підходу. Подальше дослідження «репресованих» термінів має забезпечити ідентифікаційну визначеність української термінології, у якій, на жаль, ще досі фіксуються радянізовані терміни.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

СЧТ – П. Штепа. Словник чужомовних слів і термінів. Монреаль, 1977. 548 с.

СУМ – Словник української мови: в 11 томах. Київ: Наукова думка, 1970–1980.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Вакулєнко М.О. Українська термінологія: комплексний лінгвістичний аналіз: монографія. Івано-Франківськ: Фоліант, 2015. 361 с.
2. Виробничий термінологічний бюлетень. Київ, 1935. С. 5–6.
3. Гриценко П., Бріцин В. Цінне джерело формування української наукової мови [передмова]. Словник технічної термінології (загальний) / за ред. І.Шелудько, Т.Садовського. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2019. С. III–XX.
4. Масєнко Л. Мова радянського тоталітаризму. Київ: Кліо, 2017. 240 с.
5. Покровська О.А., Сапожнікова Л.Я., Руденко С.М. Українська термінографія: історія, теорія, практика: монографія. Харків: ХДУХТ, 2015. 134 с.
6. Рєнчка І. Лексикон тоталітаризму. Київ: Кліо, 2018. 232 с.
7. Словник чужослів. Знадїбки. Передмова видавців. Торонто, 1976. С. 3–4.

8. Українська мова у XX сторіччі: історія лінгвоциду. Документи і матеріали / упорядн.: Л. Масенко, В. Кубайчук, О. Демська-Кульчицька; за ред. Л. Масенко. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2005. 399 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 14.11.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 12.12.2025

Дата публікації: 31.12.2025